

NERIKE

Landets allmänna beskaffenhet. Detta landskap, ett bland de minsta i Sverige, gränsar med sin sydligaste spets till Wetteren samt, på ena sidan om denna sjö, till Öster- och på den andra till Westergötland. I vester begränsas det temligen rätlinigt af Wermland, och i norr af Westmanland. I öster gränsar det intill Södermanland; likväl så att den stora insjön Hjälmare, hvilken för öfrigt skjuter djupt in i Nerike, upptager största delen af gränslinien. Landskapets största längd från söder till norr är 8, och dess största bredd från öster till vester 7 mil; dess areal utgör 42 kvadratmil. Landskapet r runt dtomkring sina gränser bergigt och högländigt, dock med några afbrott, serdeles åt Westmanlands- och Södermanlandssidan i öster, der det sammanhänger med slätterna i nämnde provinser. Det inre af landet är deremot ett platt slättland, ehuru ej af den likformighet, som slätterne i Upland och Westmanland; midtpå sin yta upptager nemligen Nerikeslätten liksom en ö af mindre höga hållar, sträckande sig från Rista i Mellösa socken till Sanna och hesselkulla grufvor. Nyssnämnde slätt utgör liksom en mera upphöjd fortsättning af Hjelmarens bassin, ifrån hvars södra och vestra ända den framskjuter. Mot söder och i synnerhet mot vester är gränsen emellan bergigt och slätt land väl uttryckt med branta, 2 á 300 fot höga bergkullar, hvilka genom Kihls, Tysslinge, Hidinge, Knista och Qvistbro socknar upphöja sig som en mur emot slätten. Största landthöjden sträcker sig från sjön Skagern emot södra delen af Hjelmaren och styrer alla på des norra sida liggande vattendrag åt Hjelmaren, samt dem på södra sidan till största delen åt Wetteren. Skogen Tiveden, hvarest gränsen mellan Nerike och Westergötland framgår, utgör en temligt betydande bergsträckning. Vägen till Westergötland uppstiger ifrån Bodarne (358 fot) på Tiveden ännu 168 fot, till vägens högsta höjd vid Posseborgs torp, 526 fot öfver hafsytan. Sammanhängande sandåsar finnas flere i detta landskap. På slätten träffas fem serskilda åsar, alla sträckande sig mellan norr och söder: en uppkommer vid sjön Waringen, löper öfver Glanshammar och Essön i Hjelmaren, uppstiger i Almby socken och fortsätter öfver Skyllersta, Svennevad, Emma och Källmo; en annan tager sin början norr om Skärmarbo o. s. v.

Bergarten består här, liksom annorstädes till större delen af granit och gneis, men landskapet innesluter tillika en temligt betydande öfvergångsbildning, på slättlandet väster om Hjelmaren. För den ofvannämnde samlingen af mindre berghällar midtpå slätten, bildar den flolägriga grunden en krokig yta, hvars norra gren är den kortaste och minst betydliga. De vestra och södra grenarne lägga sig intill de ofvannämnda vestra och södra bergskedjorna, som omsluta slätten; dock äro de hvarannan så vida olika, att den förra eller vestra grenen framvisar mera alunskiffer, och den södra mera kalk. Öfverhöljda af mäktiga alluvialbäddar af sand, lera och mylla, visa sig lagren mera sparsamt i dagen, och aldrig mer än ett slags lager på samma ställe, så att man ej med visshet vet, huru de underbädda hvarandra, utan blott genom analogi med dylika lager i öster- och Westergötland, förmodar sandstenen vara det understa och kalkstenen det öfversta.

Jordmånen är i slättbygden merändels en lera, som i vissa trakter, det den är blandad med en betydlig del mylla, eller i andra der den tillika är kalkhaltig, och för öfvergångsbildningens skull, i allmänhet lösare, visar sig vara af utmärkt bördighet. I skogsbygden åter, så väl i södra som vestra och norra delen af länet, består den ofta af grus- och örjord, eller mindre fruktbar lera. Stora skogar betäcka landet öfverallt, såsom t. ex. den ofvannämnda Tiveden, som utgör gränsen emot Westergötland, Tylöskogen, på hvilken skillnaden är från östergötland, och Käglan, der gränsekillnaden är från Westmanland.

Topografi

1. Berg. Af det ofvannämnda synes, att Nerike har temligen höga bergsträckningar, af större betydelse, än de angränsande provinserna Upland och Södermanland ha att framvisa. Några enskilda berg, som för sin höjd förtjena att serskildt anföras, finnas dock icke. Den märkbaraste bergsrygg är Kilsbergen, hvilken uppstiger som en brant vägg från slätten. På det temligen höga Skåleklint äro många gruföppningar, och på Garphytteklint tecken till fordom begagnade grufvor. Malmtrakter finnas i provinsen åtskilliga. De förnämsta är jernmalmstrakten i nordvestra delen, utgörande Leke bergslag, i södra delen emot Östgöta-gränsen innefattande Lerbäcksbjergslag, der äfven koppar- och förnämligast koboltmalm finnes, och i nordöstra delen mellan Hjelmaren och Wäringen, i hvilken trakt, som endast består af tätt sammanhängande kisgångar, äfven finnes svafvel och anledning till silfvermalm. Den del av Westmanland, som jemte Nerike och ett par socknar af Wermland utgör Örebro län, är dock ännu rikare på malmfält, och utgör nästan helt och hållet bergslag.

2. Sjöar. Det inre af landet är nästan lika fattigt på sjöar som Uplandsslätten, men omkring gränssöarna i bergstrakterna är öfverflöd på sådane, ehuru dock ingenstädes i sådan mängd, som i nyssnämnde del af Westmanland, som hör till Örebro län. De betydligaste äro:

Hjelmaren, mellan Södermanland och Nerike, en af de största i Sverige, håller i längd 5,7 i största bredd 1,4 och i vidd 4,3 kvadratmil, ligger 72 fot högre än Mälaren, och 80 fot högre än Östersjön. I östra delen hoptränges den af det så kallade Hjelmaresund, hvarest ligga några holmar. Den har sitt utlopp i Mälaren genom en ansenlig å, Hjelmareån. Från Hjelmaren till Arbogaån leder en kanal af 1,2 mils längd, med 8 slussar.

Sottern, den största af de mindre sjöarne, innehåller 0,3 kvadratmil. Öfriga sjöar äro högst obetydliga, och gå ej öfver 0,8 kvadratmil Serskildt kan nämnas

Åmlangen, hvars botten innehåller en jernhaltig jordart, till utseendet som smedjeslagg.

Af Wettern och Skagern tillhör Nerike endast en mindre del.

3. Strömmar. Svartelfven, med dess fortsättning nedanför Möckeln: Letelfven, upprinner i nordligaste delen af Örebro län, och utgör till stor del gränsen mellan Wermland och Nerike, och utflyter i Skagern, efter ett lopp af ungefär 10 mil. Svartån kommer från sjöarne Toften och Teen i grannskapet af Skagern, flyter åt nordost, genomgår Örebro stad och utfaller i Hjelmaren, efter omkring 4 mils lopp. Järleån, sedermera kallad Dyltaån uppkommer från Fåsjön m. fl. sjöar i Westmanland, ett par mil norr om Nerikes gräns, genomrinner sjön Temnaren, och får, vid sitt utlopp derifrån, namn af Arbogaån, hvilken, genom ofvannämnde slussverk förenad med Hjelmaren, utfaller i Mälaren vid Kungsör, efter tillsammans öfver 7 mils lopp. Hvarunder den till en temlig sträcka utgjort gränsskillnad mellan Westmanland och Nerike.

Historia

Liksom Sveriges flesta öfvriga landskaper, hade Nerike i hedna tider sina egna konungar, som dock erkände Uppsalakonungens öfvervalde. Det kallades Nederrike eller Nerike, emedan det var beläget nedanför de egentliga folkländerna. Bland dess äldsta konungar

är af Sturleson nämnd konung Olof Skygne, som var morfader till Ingiald Illrådes gemål Göthild. Konung Spornsnialler af Nerike var en bland de, som Ingiald lät innebränna i Upsala. Hans syster var förmäld med Ivar Widfamne. Deras fader var konung Alf.

Traditionen har uti Nerike förlagt den gamla bekanta sagan om Hagbard och Signe. Konung Sigard, Signilds fader, krigade mot sin broder Amund, som var fader till Hagbard. Slaget stod vid Lanna högar i Hidinge socken. Amund föll der på en ekbeväxt äng, som kallades Höga Hed, och der Anundabråten utvisas såsom hans griftvård. Vid södra sidan af Hjelmaren var Sigars ö eller Segersjö, kung Sigards kungsgård, belägen. Då Hagbard, förklädd till en sköldmö, derstädes besökte den unga Signild, blef han af hennes tärnor förråd. Sigar lät upphänga honom, och då Signild såg hans kappa sväfvä i luften, tände hon eld på sin jungfrubur och hängde sig derinne, för att dö tillika med sin älskade. Habors Röse, Signilds källa och Sigards Hög bevara ännu minnet af denna tilldragelse. Men äfven andra landskaper ega traditioner om dessa båda älskande. Blekinge, Seland och flera andfra trakter i nordn föregifvas hafva varit konung Sigars rike. Amund angifves hafva varit konung i Thronheim.

Nerikes läge midt i Sverige har befriat det från de många krigsolyckor, för hvilka gränsprovinserna så ofta varit skådeplatser. De inhemska krigen under medeltiden hafva dock nått Nerike.

Vid Westgötagränsen låg Ramundeboda. Dit hade konung Waldemar församlat sin krigshär, för att möta sina upproriska bröder år 1274. hans gemål, drottning Sophia, var honom följaktig. Waldemar lät sin krigshär tåga öfver Tiveden in i Westergötland, medan han sjelf och drottningen stannade i Ramundeboda med några af sina mest gynnade förtrogna. Drottning Sophia satt just och spelade schack, då en ryttare i fullt sporrstreck, blödande och på en löddrig häst, anlände. Han berättade, att Waldemars här blifvit i grund slagen. Både konungen och drottningen förlorade nu all besinning. Han flydde åt Wermland, der han blef fången. Hon begaf sig till närmaste kloster, vid nuvarande Bodarne kyrka.

Åtskilliga kloster voro stiftade i Nerike. Bland dessa Riseberga. Under konung Albrechts regering hade den myndige och ansedde herr Erik Kjellson Wase (eller rättare Puke) insatt sin dotter Elisif i detta kloster. Vid konungens hof vistades en tysk riddare, som kallades långe Bernhard. Han beslöt att bortföra flickan, sedan han just i konungens sällskap fått se henne. Vid utgåendet ur kyrkan grep han henne och flydde med henne på ett fartyg till Gottland. Men en storm öfverföll fartyget, och krossade det mot en klippa, så att alla omkommo med undantag af Elisif, som af vågorna kastades på stranden och blef räddad af en fiskare. Denne förde henne till biskop Nils i Linköping, som återskickade henne till Riseberga, der hon kort derefter afled. Denna händelse blef af biskop Nils besjungen i en märkvärdig visa. Elisifs bortförande, hvori konung Albrecht sjelf äfven hade deltagit eller åtminstone var medvetande, uppretade hennes fader så, att han öfvergick till drottning Margareta och, i spetsen för hennes här, vid Falköping hämnade sin dotters skymf.

Konung Erik XIII hade satt Mattis Kittelberg till befälhafvare på Örebro slott, som blifvit anlagt af Birger Jarl. Svenskarne, anförde af Engelbrecht och Erik Puke, ankommo för att återtaga slottet från den utländska fogden. Kittelberg, som insåg, att Svenskarnes styrka var honom öfverlägsen, så snart den intagit förborgen, begärde att få dagtinga. Engelbrecht antog hans förslag, och efter sex veckor uppgafs slottet. Då sedermera förlikning slöts med konungen, erhöill Engelbrecht Örebro slott i förläning och bosatte sig der.

Från sitt sista krigståg ankom Engelbrecht sjuk till Örebro. Der infann sig hos honom en hans vededeloman, Bengt Stensson Natt och Dag, från Göksholm. Den ädle Engelbrecht slöt med honom förlikning och fred.

Kort derefter blef Engelbrecht af Rådet uppmanad att komma till Stockholm. Ehuru sjuk, begaf han sig med sin hustru, sina barn och några tjenare, i tvenne båtar, åstad. På aftonen den 3 Maj 1436, ankom han till en holme vid Björksundet nära Göksholm. Snart rodde dit en båt från Göksholms-sidan. Den var full af beväpnade, och bland dem Måns Bengtsson Natt och Dag. Engelbrecht trodde, att han kom för att bjuda honom till Göksholm. Men den vilde ynglingen rusade, beväpnad med en yxa, emot honom, högg honom med densamma åtskilliga sår, krossade hans hufvud mot en sten och genomsköt den döda kroppen med pilar. Mördaren lät kroppen ligga och förde Engelbrechts hustru och barn samt tjenare i fängelse på Göksholm.

Ett försök att intaga Örebro genom list misslyckades, och Göksholmsherrarna begåfvo sig derföre på flykten, sedan de lössläppt sina fångar. Då allmogen sporde mordet, samlade sig bönderna, i synnerhet från stora Mellösa socken. De begåfvo sig till holmen, der de upptogo den älskade riksföreståndarens lik och förde det till sin kyrka, hvarifrån det sedermera flyttades till Örebro. Bönderna belägrade och förstörde derefter Göksholm.

Man känner icke i Örebro, hvar Engelbrechts graf är i kyrkan. Hans stoft har blifvit förblandadt med den öfriga aflidnas, men hans minne lefver oförgängligt i Svenska folkets hjertan.

Örebro slott blef sedermera, ehuru förgäfves, belägradt af Erik Puke.

Några i Sveriges historia märkvärdiga riksdagar hafva blifvit hållna i Örebro, af hvilka de år 1544 och 1810 synnerligast förtjena att nämnas.

I Sveriges reformationshistoria är Nerike märkvärdigt såsom födelseorten för bröderna Olaus och Laurentius Petri. Deras fader var nemligen smed i Örebro. Ett monument är derföre i staden upprest åt de ädla bröderna.

Fornlemningar

Nerike eger många forntida minnesmärken, bestående af ättehögar, ur hvilka urnor och svärd ännu stundom uppgrävas. Lemningar af åtskilliga röfvareborgar och vikinganästen förekomma äfvenledes. Bland dessa nämne vi Ringaby skans och Keglän, vid hvilka Hilmers eller Hjalms högar äro belägna, Åmhäll och tarstaborg i Skyllersta socken, Svenders borg i Svennevad, och Sellevalla eller Sveavalla, som låg i Hidingne socken, midtemot den å andra sidan af Svartå belägna Götesvalla, der man förmodar, att Svear och Göter haft förskansningar emot hvarandra, på den tid då båda folken voro i fiendskap. Äfven Borgaberget och murberget voro gamla röfvarnästen på Tiveden. Ett annat eget minnesmärke på Tiveden består i en rödmålad stolpe, som står i en sandgrop bredvid landsvägen och från urminnes tider blifvit förnyad, så fort den förfallit. Den kallas Sannsstubbe, emedan, enligt traditionen, en drottning Sanna, som befunnit sig på en resa, derstädes blifvit förlöst. En annan tradition påstår, att stubben egentligen borde kallas Sunesstubbe, till minne af Sune Folkunge, konung Sverker Carlssons måg.

I Nerike hafva fordom funnits trenne kloster: Ramundeboda eller Bodarne, der ännu utvisas lemningar af källarhvalf, som tillhört klosterbyggnaden. Detta kloster har tillhört St. Antonii orden, som bestod af eremiter. Kumlabo kloster, hvaraf man förmodar,

att den fordna klockstapeln i Kumla utgjorde en lemning. Man har derom inga andra underrättelser, än den som förekommer i legenden om Elisif. Invid fordna klostermuren voro uppförde ett par små utbyggnader, der aflat såldes. Sjelfva Kumla kyrka, som låg bredvid klostret, var till sitt utseende ganska katholsk. Taket var prydt med symboliska målningar. Altartaflan utgjordes af flera afdelningar, liksom skåp, der St. Olofs, St. Sigfrids, St. Eriks och flere helgons bilder voro uppställda. Den nya kyrkan, som för få år sedan blef färdig, är kanske en af Sveriges vackraste och ansenligaste landskyrkor, ehuru många minnen göra den gamla dyrbar. Riseberga kloster stiftades i konung Sverker Carlssons tid. Efter detta kloster finnas endast lemningar af den ena gafveln.

Seder och folklynne

Nerkingarne bebo en i allmänhet bördig trakt. Midt i provinsen, isynnerhet söder om Örebro, ligga Mellösa, Kumla, Wiby och flera stora och förmögna socknar, der invånarne äro utmärkta för välmåga och alla de goda egenskaper, som hos Sveriges allmoge åtfölja välmågan. Deras dialekt har en egenhet i uttalet af vokalen i. Nationaldrägten utgöres af långa, vanligtvis blå rockar, på hvilka, i synnerhet fordom, ett slags sockenmärke var med blå tråd utsydt emellan knapparna på ryggen. Glanshammarsboerne nyttja röda uppslag och en röd kant på kragen af sina rockar, hvarföre deras grannar pläga kalla dem för abborrar. Vid gränserna af Nerike ligga bergslager, så att bergsmanslifvet med sin egenheter, liknande Wermländingarnes och Westmanländingarnes, der är rådande. J Lerbäcks bergslag vid Wättern är folket fattigare. Der idkas ett högt uppdrifvet nubbsmide, så att nästan hvarje bonde och till och med torpare har sin lilla så kallade sqvalthammare i någon å eller rännil.

Statistik

Nerike lyder under Örebro höfdingedöme, som dessutom innefattar några häradet af Westmanland och Wermland. Biskopen i Strengnäs är provinsens ecklesiastiska styresman.

STÄDER. Örebro, som fordom hette Eirarsundsbro, en ibland Sveriges förnämsta uppstäder, ligger nära Svartåns utlopp i Hjelmaren, och drifver, genom Hjelmare kanal, en stark handel på Stockholm. Staden har nära 4000 invånare.

Askersund har ett pittoreskt läge vid norra ändan af Wättern, och drifver förnämligast handel med smidet från Lerbäcks bergslag. Invånarne äro omkring 800.

Nerike eger många grufvor, både jern-, koppar- och kobolts. Öfverhufvud beräknar man årliga malmbrytningen till omkring 160,000 skeppund. För närvarande äro 66 masugnar i gång.

Med en areal af 820,729 tunnland innefattar Nerike 31 pastorater. Hemmanens antal är 1930, af hvilka 716 äro frälse, 985 skatte och 229 af krono natur. Landskapets invånare äro nära 75,000. Nerike underhåller 474 man fotfolk och 335 hussarer.

(anno 1840)